

РОСІЯ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ: ГАЗОВИЙ ФАКТОР І ГЕОПОЛІТИКА

Проаналізовано напрями і форми використання політичним керівництвом Російської Федерації енергетичної складової міждержавних відносин у межах СНД задля зростання її геополітичної ролі на пострадянському просторі.

Ключові слова: геополітика, міждержавні відносини, енергетична складова міждержавних відносин, політизація економічного вектору відносин.

Проанализированы направления и формы использования политическим руководством Российской Федерации энергетической составляющей межгосударственных отношений в рамках СНГ для обеспечения возрастания ее геополитической роли на постсоветском пространстве.

Ключевые слова: геополитика, межгосударственные отношения, энергетическая составляющая межгосударственных отношений, политизация экономического вектора отношений.

Analysis of the trends and forms of Russia's exploitation of the energy component of international relations within the CIS to increase its geopolitical role in the post-Soviet space.

Key words: geopolitics, international relations, energy component of the international relations, politicization of the economic vector of the international relations.

Розпад СРСР і створення Співдружності Незалежних Держав (СНД) у 1991 р. поклали початок перебігу складних інтеграційних і дезінтеграційних процесів на теренах колишнього Радянського Союзу.

Створення СНД зумовило потребу незалежних держав у допомозі вирішення комплексу проблем, різних за характером, але таких, які вони самостійно вирішити були не в змозі.

Російська Федерація від початку була найактивнішим членом СНД, єдиною державою, що підписала всі багатосторонні договори про співробітництво у межах Співдружності, а керівництво РФ відразу визначило для себе провідну роль у формуванні нової системи відносин між колишніми радянськими республіками, а нині незалежними країнами. Так, в Указі Президента РФ «Стратегічний курс Росії з державами учасниками Співдружності незалежних держав» від 14 вересня 1995 р. прямо вказується, що «...зміцнення Росії як провідної сили формування нової системи міждержавних політичних і економічних відносин на території пострадянського простору» є одним із головних завдань уряду¹.

Механізми, за допомогою яких РФ могла досягти лідерства на пострадянському просторі, на той час лише формувалися, що об'єктивно посилювало роль газової сфери як чинника економічної інтеграції у межах СНД.

Характерною рисою економік колишніх радянських республік початку 90-х років було запровадження «початкових ринкових відносин», пов'язаних з домінуванням короткострокових інтересів і мотивацій у суб'єктів економічної діяльності. Це призводило до посилення центробіжних тенденцій у міждержавних відносинах у межах СНД, оскільки в односторонніх економіках (у цьому випадку сировинних), як свідчить світовий досвід, завжди переважає не співробітництво, а суперництво — за неминуче обмежені ринки збуту, капіталів та інвестицій.

Інтеграційний потенціал СНД зосереджувався головним чином у господарській єдності економік колишніх радянських республік. Зокрема, це характерно для енергетичної сфери.

Свого часу електроенергетика і нафтогазовий комплекс Радянського Союзу створювалися як єдині механізми на всій території країни, що пов'язано з високою енергоємністю радянської економіки і експортною орієнтацією розвитку нафтогазового комплексу.

Нові незалежні держави, які отримали високу енергоємність і низьку енергоефективність економік у спадок, зберігають її й досі. Вона втричі вища від аналогічних показників промислово розвинутих країн світу. Особливо це характерно для Казахстану, Туркменістану, Узбекистану і України².

Водночас сукупний енергетичний потенціал країн-учасників СНД складає 11% світових запасів нафти (друге місце у світі після країн ОПЕК), 41% світових запасів природного газу (перше місце у світі) та 25% світових запасів вугілля (перше місце у світі)³. Такий потенціал значною мірою визначає не лише сировинну направленість економік країн СНД, а й намагання активно використовувати енергоносії для вирішення енергополітичних проблем.

В енергетичному балансі Радянського Союзу значне місце належало природному газу (в 1990 році — 40%), тому газова галузь стала однією з провідних у енергетичному комплексі країни. При цьому основний потенціал газової промисловості СРСР зосереджувався у декількох союзних республіках: Росії, Україні, Туркменістані, Узбекистані, Азербайджані та Казахстані⁴.

Природно, що важливою складовою газодобувного комплексу став газопровідний транспорт. Радянська газотранспортна система вибудовувалась як єдина структура з єдиною схемою кільцювання магістральних газопроводів у європейській частині країни.

Після розпаду СРСР переважна частина (понад 90%) газотранспортної системи опинилася на території Росії, України та Білорусії. Це зумовлено тим, що основні газові родовища розташовані в районах крайньої півночі РФ, і значна частина газу, що видобувається, експортується у країни Європи через території України та Білорусії.

Таким чином, на початку 90-х років серед країн СНД одні мали у своєму розпорядженні значні запаси блакитного палива (Росія, Туркменістан, Узбекистан, Казахстан), інші (Україна, Білорусія) — контролювали експортні газопроводи, а треті (Грузія, Молдова, Таджикистан, Киргизія) — лише споживали газ. Відзначимо також, що частка поставок російських енергоносіїв для більшості названих країн складає від 80 до 100%. Такий розподіл став базовим у газовій галузі та детермінував взаємини країн СНД у цій сфері.

У Радянському Союзі, як відомо, існувала державна монополія на природні ресурси, у тому числі й на газ. Управління газовою галуззю здійснювало Міністерство газової промисловості, яке було організоване у такий самий спосіб, що й інші міністерства: жорстка управлінська вертикаль з розгалуженим бюрократичним апаратом. У 1989 р. прийняте рішення про створення на базі цього міністерства Державного газового концерну (ДГК) «Газпром», покликаного об'єднати газову інфраструктуру Росії, України і Білорусії. У такий спосіб відбулася спроба зберегти контроль над найбільш важливою частиною газового господарства в колишньому Радянському Союзі. Насамперед мова йшла про газотранспортні системи прикордонних республік. Однак об'єднання не відбулося і «Газпром» залишився виключно російським підприємством⁵.

Лібералізація російської економіки на початку 90-х років призвела до послаблення ролі держави у паливно-енергетичному комплексі. Переважна частина підприємств з видобування і переробки нафти була приватизована і на базі цього комплексу виникло декілька великих компаній («Лукойл», «ЮКОС», «Сибнефть» та ін.).

Інакше склалася ситуація у газовій галузі, де ДГК «Газпром», який очолює В.С. Черномірдин, став базою для створення єдиного газового монополіста. Державний газовий концерн був унікальним явищем в умовах радянської економіки. Однією з голо-

вних особливостей концерну було те, що він вдав своїм майном не на основі традиційного для СРСР права оперативного керування, а мав майже всі повноваження, що розумілися під правами володіння і розпорядження. Надалі це дало змогу безболісно перетворити ДГК у відкрите акціонерне товариство РАТ «Газпром» (листопад 1992 року)⁶.

Процес приватизації радянського спадку в економіках держав СНД в 90-ті роки минулого століття є окремою темою дослідження. Це стосується і приватизації російського «Газпрому».

Є підставою вважати приватизацію «Газпрому» на початку 90-х років спробою перетворити монополію на «народну» кампанію. Так, у 1994 р. акції кампанії належали 3,5 млн. громадян РФ. Але зусиллями вищого керівництва «Газпрому» і зацікавлених державних чиновників концерн поступово перетворився з «національного надбання» у «приватне» для групи осіб: у 2000 р. власників акцій залишилося близько 571 тис.⁷

За результатами приватизації формально ВАТ «Газпром» став недержавною компанією, а відсутність у держави контрольного пакету акцій створювало можливість для використання могутнього потенціалу газового монополіста не лише в державних інтересах. При цьому взаємовідносини керівництва «Газпрому» та держави були своєрідно оформлені. Так, російський уряд передавав державний пакет акцій у довірче керування «Газпрому», не визначаючи при цьому ані конкретних завдань керівництва концерну, ані будь-яких критеріїв оцінки її діяльності. І за контроль над самим собою «Газпром» мав одержувати винагороду від держави⁸.

Таким чином, у середині 90-х років відбулося фактичне злиття приватної компанії з державною владою, оскільки у діяльності як державних органів, так і у структурах «Газпрому» брали участь одні й ті самі люди. У 90-ті роки «Газпром», з одного боку, став «постачальником» кадрів для держслужбовців високого рівня (найяскравішим прикладом можна вважати В.С. Черномірдіна — прем'єр-міністра РФ у 1992 — 1998 рр.), а з іншого — місцем працевлаштування для экс-чиновників. Це забезпечувало «Газпрому» унікальні можливості ефективного лобювання своїх інтересів в державних органах⁹.

Чи контролював Кремль «Газпром» або ж Кремль був філією «Газпрому» за часів президентства Б. Єльцина — відповідь на це й досі чекає своїх дослідників.

Посиленню впливу РФ на пострадянському просторі сприяла економічна криза початку 90-х років в країнах СНД. Лібералізація внутрішніх цін і зовнішньої торгівлі призвели до їх переорієнтації на світові ринки і світові ціни. Вже в 1992 — 1993 рр. головні постачальники газу — Росія та Туркменістан — піднімають ціни на нього в десятки разів¹⁰. Країни-споживачі газу були не в змозі платити за газ за новими цінами. Зростали неплатежі за спожитий газ. Так, у 1995 р. Білорусь заборгувала РФ 3,2 млрд., Україна — 2,5 млрд., а Туркменістан — 800 млн. доларів¹¹.

Уряд РФ і керівництво «Газпрому» розуміючи, що погашення боргів за спожитий газ, які стрімко зростали, розтягнеться на багато років, вдалися до погроз припинити поставки газу боржникам. Але бажаного результату це не могло дати, адже через країн-боржник, зокрема Україну та Білорусію проходять експортні магістральні трубопроводи, які не можна відключати.

У ситуації, що склалася, російська сторона за борги намагалася або отримати контроль над газотранспортними системами країн-боржників або забезпечити свою участь у приватизації економічно рентабельних промислових підприємств цих країн. Уряди країн-боржників не відмовлялися вести перемовини з «Газпромом» щодо погашення боргів газотранспортними або промисловими активами, але практичних результатів (для «Газпрому») в 90-ті роки минулого століття досягнуто не було¹².

Дії «Газпрому» у цей період відносно своїх боржників на пострадянському просторі збігалися з намаганнями уряду РФ посилити інтеграційні процеси у межах СНД, використовуючи боргові важелі для політичного тиску на незалежних партнерів. Але згодом геополітичні інтереси РФ з розширення свого впливу на країни СНД починають розходити-

ся з інтересами вищого менеджменту «Газпрому». Справа в тому, що поставки газу до країн СНД були економічно не вигідними для російського газового монополіста. Головні прибутки «Газпрому», як і за радянських часів, давав європейський ринок. Так, наприклад, у 2000 році виручка від реалізації газу в країнах Європи становила 60,2% від всієї виручки «Газпрому», а в країнах СНД — лише 15,7%¹³. Крім того, більшість партнерів «Газпрому» в СНД мали значні борги за спожитий газ.

Поступово керівництво «Газпрому» створює умови, за яких на газовий ринок країн СНД виходять різні посередники, що створює широке поле для корупційних схем. Серед них найвідомішим в 90-ті рр. стала МГК «ІТЕРА».

На той час в економіці країн СНД значне місце посіли бартерні розрахунки. Компанія «ІТЕРА» активно використовувала в Україні бартерні схеми постачання газу, одержуючи у якості оплати за нього товари за низькими цінами, які продавали потім за більш високими цінами¹⁴. Подібний механізм активно використовувався також і відносно інших країн СНД і Балтії¹⁵.

Вже у 1996 році компанія «ІТЕРА» поставляла до 30% всього газу, який імпортувала Україна. Загалом, ця компанія з 1996 по 2000 роки освоїла 66% газового ринку СНД за рахунок «Газпрому»¹⁶.

Зрозуміло, що усунення «Газпрому» від взаємодії з газовими структурами країн Співдружності призвело до зменшення державного контролю над стратегічною галуззю російської економіки. Крім того, бюджет країни втрачав значні кошти, адже «Газпром» був одним з головних платників податків у РФ. В геополітичному плані російський уряд втрачав важливий важіль політичного впливу на сусідні країни.

З 2000 р. в політичному житті РФ відбулися зміни — на посаді Президента країни Б. Єльцина змінив В. Путін. Як показали подальші події, це поклало початок нового етапу для СНД.

Наступний 2001 рік став переломним в історії «Газпрому»: від справ було відсторонено багатрічне керівництво на чолі з Р. Вяхіревим. Нове керівництво на чолі з О. Міллером розпочало повернення «Газпрому» під контроль держави. Роль, що відводилася газовому монополісту у розбудові нової вертикалі влади можна зрозуміти зважаючи на те що, керівником ради директорів «Газпрому» було призначено Д. Медведева — майбутнього віце-прем'єр-міністра і президента Російської Федерації.

Одним із перших кроків нового президента РФ було встановлення контролю над «Газпромом» — головним постачальником газу у Європу та СНД., в результаті чого «Газпром» фактично перетворився у складову державного істеблішменту, а його ресурси почали активно використовуватися для вирішення зовнішньополітичних задач.

Виразною рисою газового ринку на пострадянському просторі у цей період стає перегляд «Газпромом» цін на газ для найближчих сусідів по СНД. Особливо цей процес активізувався після 2005 р. і перемоги «кольорових» революцій в Грузії та Україні.

Російське політичне керівництво починає проводити жорсткішу політику у межах СНД. Відкинувши розмови про «слов'янське братерство» та «історичну спільність», надавати пільги та преференції лише в обмін на серйозні активи — насамперед газотранспортні або значні політичні поступки. Водночас Росія мала унікальний статус енергетичного партнера Євросоюзу, який не є членом ОПЕК. Перетворення в «енергетичну наддержаву» було проголошено новою стратегією розвитку Росії¹⁷.

Нову роль Росії на пострадянському просторі намагався ідеологічно обґрунтувати і А. Чубайс. Він висунув ідею про будівництво «ліберальної імперії». На його думку, «ліберальний імперіалізм означає, що Російська держава у будь-який спосіб мусить сприяти експансії російського бізнесу за межами держави», в країни-сусіди, що логічно випливає з того, що «Росія вирвалася на очевидні лідируючі позиції серед усіх країн СНД ...»¹⁸. Цілком зрозуміло, що найдієвішим інструментом подібної експансії мав стати експорт енергоносіїв. Але реалізація нового стратегічного курсу РФ ускладнювалася тим, що

російські енергоресурси відокремлені від головних центрів їх споживання — країн Східної та Західної Європи. Головні експортні енергетичні потоки проходять територією України та Білорусі, які одночасно є найбільшими споживачами природного газу в СНД після Росії. Тому, якщо виключити силові методи, то Росія мусить або домовлятися з країнами-транзитерами, або шукати обхідні маршрути для експорту своїх енергоносіїв.

Керівництво РФ неухильно проводить зовнішньополітичну лінію на встановлення свого контролю газотранспортних систем в обмін на зниження цін на газ.

У результаті в 2011 р. Білорусь повністю поступилася головним своїм газовим активом — «Белтрансгазом», через трубопроводи якого прокачується не більше 10% російського газового експорту¹⁹.

Ще раніше у 2006 р. Вірменія за цінові преференції по газу та політичну лояльність передала «Газпрому» контроль над усіма газопровідними об'єктами республіки²⁰. Але передача газотранспортних систем під контроль «Газпрому» не завжди вирішувала проблему країн СНД щодо ціни на газ. Так, незважаючи на те, Молдова ще у 1999 році передала газовому монополісту у залік свого боргу контрольний пакет акцій газотранспортного підприємства «Молдовагаз»²¹, в подальшому ціни на російський газ для неї формувалися на середньоевропейському рівні, який значно вищий за ціни для Білорусі та Вірменії. При цьому, головним фактором у формуванні такої ціни були політичні аспекти²².

Політизація газової сфери досить яскраво проявилася у російсько-грузинських міждержавних відносинах. «Газпром» шляхом значного підвищення цін на газ активно намагався прискорити енергетичну кризу в Грузії, щоповинно було змінити ставлення Грузії до Росії. Але подібна тактика не спрацювала і Грузія повністю випала з під російського впливу²³.

Поставки російського газу забезпечують, головним чином, потреби країн СНД, Балтії та Європи (25% від загального споживання) і загалом не мають значного впливу на світовий ринок. У Росії немає значних можливостей для виробництва та транспортування скрапленого газу, світовий ринок якого активно розвивається. Собівартість російського газу постійно зростає у зв'язку з необхідністю подальшого освоєння заполярних родовищ. Крім того, Росія лише частково контролює родовища та енергетичні комунікації у сусідніх країнах — колишніх республіках Радянського Союзу. Позиції цих країн у світовій енергетиці та їх зв'язки з Росією різні, але вони не вписуються в бажану для російських «державників» геополітичну схему «енергетична наддержава та її сателіти».

Залишаються не вирішеними проблеми українсько-російських відносин у газовій сфері. Угоди між Україною та Росією від 2006 та 2009 років проблем не вирішили. Переговори з газового питання у 2010—2012 рр. зосереджуються головним чином на вимогах України знизити ціну на газ, не змінюючи існуючу підконтрольність газотранспортної системи. Російська позиція — низькі ціни на газ в обмін на контроль української ГТС.

Українсько-російське газове протистояння — тема окремого дослідження. У межах цього аналізу проблеми, можна зауважити, що головною перешкодою на шляху досягнення взаємовигідних домовленостей залишається надмірна політизація економічних питань. В українсько-російських відносинах у газовій сфері існують сталі політичні стереотипи: для Росії українська ГТС — це шлях для подальшої енергетичної експансії, а для України — збереження контролю над газопроводами — еквівалент збереження незалежності держави. Водночас обидві сторони несуть значні економічні збитки від протистояння — Росія змушена активізувати будівництво дорогих обхідних газопроводів, а Україна не може залучити інвестиції для реконструкції головного свого газового активу — ГТС.

Таким чином, використання «газової зброї» на західному напрямі не вирішило Росії проблему контролю головних шляхів постачання блакитного палива в Західну Європу, а розбудова альтернативних експортних газопроводів спричиняє підвищення ціни на газ. А

це, в свою чергу, знижує конкурентоспроможність російського газу на європейському ринку.

На східних кордонах РФ геополітична ситуація пострадянського енергетичного простору склалася інакше. Туркменістан, Узбекистан, Казахстан та Азербайджан мають значні запаси нафти і природного газу, але відсутність або обмеженість самостійних енергетичних комунікацій з європейським (тим більше світовим) енергетичним ринком потребують використання російської трубопровідної інфраструктури для продажу енергоресурсів європейським країнам. Фактично газові галузі цих країн виступають конкурентами російському «Газпрому» у поставках газу як на захід, так і на схід.

Ситуація що склалася, створює для РФ можливості суттєво впливати не лише на енергетичну галузь країн-споживачів, а й на їхню зовнішню політику.

Водночас геополітичне лідерство Росії у регіоні Центральної Азії є неоднозначним. Казахстан та Узбекистан підтримують намагання Росії активізувати інтеграційні процеси у регіоні. Особливо Казахстан, який у 2011 р. став членом Митного Союзу. Туркменістан та Азербайджан, не загострюючи відносини з Росією, проводять активну політику щодо диверсифікації поставок своїх енергоносіїв як до Китаю, так і до Європи²⁴.

Загалом, можна констатувати, що чим більшого значення у російській зовнішній політиці набуває енергетичний фактор, тим виразнішим стає прагнення більшості країн СНД дистанціюватися від Росії. Спроба політичного керівництва РФ в умовах зростаючого дефіциту енергоносіїв у світі перетворити загальну газотранспортну мережу та маніпуляції з газовими цінами у вирішальний фактор посилення інтеграції країн СНД є безуспішною. При цьому небажання колишніх радянських республік розширювати інтеграцію з Росією — це не лише результат впливу США та ЄС. У сучасному світі інтеграція, яка призводить не лише до зближення та взаємопроникнення економік, а й до розбудови впливових наднаціональних структур в політиці, становить досить складне явище. Зокрема, це прагнення країн забезпечити своїм громадянам доступ до високої якості життя, досягнень у галузі освіти та високих технологій, зміцнення гарантій у сфері безпеки. За цими параметрами Росія вочевидь поступається США, ЄС та Китаю, які сьогодні виборюють лідируючі позиції на пострадянському просторі. У більшості країн-партнерів по СНД залежність від газозовної труби, яка пов'язана з Росією, викликає бажання як мінімум поторгуватися (в широкому сенсі слова, включно з політичними і міжнародними питаннями), а як максимуму — дистанціюватися від РФ якомога далі.

Російська Федерація, як і раніше, прагне зберегти роль інтеграційного центру СНД (або якогось іншого об'єднання держав на пострадянському просторі), реалізуючи на цій базі відповідні політичні, економічні та культурні проекти. Але «Газпром» як інструмент зовнішньополітичної діяльності не відповідає сучасним вимогам з огляду на масштабність і складність поставлених задач.

1. *Об утверждении стратегического курса Российской Федерации с государствами-участниками Содружества Независимых Государств*: Указ Президента Российской Федерации № 640 от 14 сентября 1995 года [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.bestpravo.ru>. 2. *Аналитический доклад «Итоги деятельности СНГ за 20-лет и задачи на перспективу»*. Исполнительный Комитет СНГ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cis.minsk.by/page.php?id=14626> 3. Там само. 4. *Никуличев Ю. В.* Содружество независимых государств. Очерк современной истории. — Г. 2002. — С. 19. 5. *Панюшкин В.* Газпром: новое русское оружие. — М.: Захаров, 2008. — С. 17-20. 6. *Папиз Я. Ш.* «Олигархи» Экономическая хроника 1992-2000. — М.: Фолио, 2001. — С. 77-78. 7. *Бутрин Д.* Газовые грезы [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.komersant.ru/k-money/> 8. *Болдырев Ю.* О бочках меда и ложках дегтя. — М.: Крымский Ком-9Д, 2003. — С. 21-22, 25, 380-386. 9. *Иванова Е.* Кому принадлежит Россия // Коммерсантъ — Власть. — 2001. — 27 ноября. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: //

<http://www.compromat.ru>. **10.** *Никуличев Ю.В.* Цит. работа. — С. 17. **11.** *Люта Г.* Ода в честь независимости отдельно взятой газовой трубы // Зеркало недели. — 1995. — 11-17 февраля. **12.** *Люта Г.* Ода в честь независимости отдельно взятой газовой трубы // Зеркало недели. — 1995. — 11-17 февраля. — С. 11; *Зубанюк В.* Российские газовики положили глаз на 15 украинских предприятий // Коммерсантъ. — 1995. — 18 марта. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/daily/1995-3-18?stamp=634720833735185277>; *Интересы «Газпрома» на Украине.* Украинские предприятия, в приватизации которых намерен участвовать «Газпром» // Коммерсантъ. — 1995. — 9 ноября. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/daily/1995-11-9?stamp=634720837115471325>. **13.** *Рыбальченко И.* «Газпром» раскрыл карман шире. // Коммерсантъ. — 2001. — 28 декабря [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/daily/2001-12-28?stamp=634720839958080477>. **14.** *Официальный сайт компании «ИТЕРА»* [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.itera.ru>; *Люта Г.* «Итера Україна»: п'ять років на ринку газу. // «Дзеркало тижня» №28, 28 липня 2001, [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://dt.ua/ECONOMICS/itera_ukrayina_puat_rokiv_na_rinku_gazu-25214.html. **15.** *Власов П.* Уполномоченные по делам Содружества // Эксперт. — 2000. — №11. — С.18. **16.** *Еременко А.* Рынок газа Украины: в лицах, цифрах, фактах // Зеркало недели. — 1996. — 7-17 мая; *Васильев А.* Что скрывает «Газпром» // Новая газета. — 2001. — 23 августа. **17.** *Орлов Д.* Быть ли России «энергетической сверхдержавой»? // Известия. — 2006. — 17 января. **18.** *Чубайс А.* Що чекає Росію? // «І». — №31. — 2004. — С. 52, 53. **19.** *Алексієнко О.* Білорусь продано: дешево паливо може коштувати їй суверенітету // Український тиждень. — 2011. — № 49. — 1 грудня. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://tyzhden.ua/World/36649>. **20.** *Татевосян А.* Армения переходит на «Газпром» // Коммерсантъ. — 2006. — 4 апреля. **21.** *Экономика* России и других постсоветских стран. — Г.: Экономист, 2005. — С. 270-271. **22.** *Акционеры «Молдовагаз» на годовом собрании обсудят вопрос о покрытии 35 млн долл. убытков за 2010 г.* — 2011. — 5 мая. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://top.rbc.ru/economics/01/01/2011/523960.shtml>; *Старостин А.* Продолжительная газовая оттепель // Власть денег. — 2005. — №16. — С.20. **23.** *Саакашвили М.* Путь к энергетической безопасности // Washington Post. Пер. ИноСМИ.Ru. 2006. — 9 января. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.inosmi.ru>. **24.** *Панфилова В.* Транскаспийскому трубопроводу дан старт // Независимая газета. — 2011. — 3 марта. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.ng.ru/cis/2011-03-03/7_truboprovod.html.